

Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайғыров университета

**ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

Филологиялық серия
1997 жылдан бастап шығады

**ВЕСТНИК
ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТА**

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3528

№4 (2024)

Павлодар

**НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА**

Филологическая серия

выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

О постановке на переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания

№ KZ30VPY00029268

выдано

Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан

Тематическая направленность

публикация материалов в области филологии

Подписной индекс – 76132

<https://doi.org/10.48081/ZQUS9819>

Бас редакторы – главный редактор

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Анесова А. Ж., *доктор PhD*

Ответственный секретарь

Уайханова М. А., *доктор PhD*

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Дементьев В. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Еспенбетов А. С., *д.ф.н., профессор*

Трушев А. К., *д.ф.н., профессор*

Маслова В. А., *д.ф.н., профессор (Белоруссия)*

Пименова М. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Баратова М. Н., *д.ф.н., профессор*

Аймухамбет Ж. А., *д.ф.н., профессор*

Шапауов Ә. Қ., *к.ф.н., профессор*

Шокубаева З. Ж., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

<https://doi.org/10.48081/FHCR1521>

***Н. Набиолла¹, Қ. К. Кенжалин², А. А. Алимхан³**

¹Әл-Фараби атындағы

Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

²Л. Н. Гумилев атындағы

Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.

³С. Аманжолов атындағы

Шығыс Қазақстан университеті,
Қазақстан Республикасы, Өскемен қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9832-8028>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0440-7556>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4285-312X>

*e-mail: nasihat_83@mail.ru

ҚЫТАЙДАҒЫ ТҮРКІ НЕГІЗДІ КӨНЕ ТОПОНИМДЕРДІҢ БҮГІНГІ ЖАЙ-КҮЙІ

Еуразия құрлығын еңдей өтіп жатқан, Жібек жолы бойында орналасқан, Қытайдағы қалалар мен тарихи елді мекендердің атауларына сараптаулар жүргізіліп, оның қазіргі қолданыс аясына барлау жасалды. Ұлы жібек жолы саудасы Қытайда бірнеше бағытта қатарынан іске асқан. Кейбір сақ, гун, үйсін, түркі дәуірінен жалғасып, бүгінгі күнге дейін жеткен жер-су атауларының тарихи, саяси себептермен басқа атауларға ауысу барысына шолу жасалды. Түркі халықтарының бұрынғы мекен еткен қоныстарындағы ежелгі қалалар мен елді мекендердің жай-күйі, олардың бүгінгі күні сақталған-сақталмағанына талдаулар жасалып, тарихи құжаттар мен ғылыми зерттеу еңбектер аясында сұрыптаулар жүргізілді. Елді мекендердің топонимдік астарына, яғни топонимдік мифтер мен топонимдік аңыздарға барлау жүргізіліп, ғылыми тұрғыдан талдау жасалды. Тақырыптың ерекшелігіне сәйкес салыстырмалы-тарихи, жинақтау, сұрыптау әдістері қолданылды. Қазіргі кезеңдегі Қытайдағы елді мекендердің тарихи атауларының жаңа атаумен қалай қолданыс тапқаны мысалдармен берілді. Кейбір жер-су атауларының бүгінгі күні жоқ екеніне, ал кейбірінің атауы бүкілдей

өзгеруіне, тағы біреулердің тілдік, дыбыстық заңдылықтарға сүйене отырып, дыбыстық жағынан өзгеріп қолданысқа енгеніне шолу жасалды. Шыңжаң өлкесіндегі қазақтар шоғырланған елді мекендердің қазіргі аталу жүйесіне де зерттеулер жүргізілді.

Кілтті сөздер: миф, аңыз, тарихи атау, топонимдер, мәтін, Қытай аймағы, Жібек жолы

Кіріспе

Қазіргі Қытайдағы Ішкі Монғол, Хыби, Шанси, Ниңша, Гансу, Шыңжаң қатарлы өңірлер ерте кезде алтай тілдес, соның ішінде түркі-монғол тілдес халықтардың тарихи атамекені болған. Оны сол кезеңнің тарихи құжаттары көрсетіп отыр. Бүгінгі күндері ашылған сол тарихи, археологиялық материалдар, Еуразия құрлығында сақ, ғұн, үйсін, түркілердің тарихи дүниелері, құнды ескерткіштері сақталғанын айғақтайды. Сонда жасаған халықтардың мол рухани мұрасы сол елде, сол жерде қалыптасып дамыды. Сол өңірлерде өмір сүрген түркі тектес тайпалар бірігіп үлкен елге айналған. Оның дәлелі күні бүгінге дейін сол жерлерде сақталған бұғытастар, сақ пен үйсіндердің ескерткіштері, ғұндардың мәдени жәдігерлері көптеп табылғандығында. Сондай-ақ Қытайдың ежелгі астанасы Чаң-Ан, қазіргі Ши-әннің солтүстік іргесінен (Шаньси провинциясында) табылған Аньцзиян моласы мен Шэньсидің орталығы Тайюань қаласының іргесінен табылған Юйхунның моласы да сол өңірдің түріктердің атамекені болғандығын көрсетіп отыр. Шыңжаң жеріндегі есепке алынып, тексеріліп-зерттелген көне түрік тас мүсіндердің ұзын саны 186-ға жеткен. Тіпті ондағы ежелгі қалалардың да орны көрсетілген. Олардың қатарында Алмалық қаласы, Бесбалық қаласы, Чамбалық қаласы және т.б. атауға болады [1, 43–45 бб.].

Қытай қоғамдық ғылымдар академиясы қазірге дейін Шыңжаң көлемінде 279 дана сынтасты тізімдікке алып, оны 17 түрге бөлген. Оның 125 данасы Алтай өңірінен табылған. Олар негізінен Алтай тауының шығысы мен батысында және Сауыр тауының оңтүстік, солтүстігіне орналасқан [2, 30 б.]. Ондағы тарихи жәдігерлерді сынтастар, балбалдар, құлыптастар және бұғытастар деп төрт топқа бөліп қарастырған. Осы тарихи ескерткіштердің барлығы да сақ, ғұн, түркі дәуірлерінің көзіндегі бүгінгі күнге жеткен құнды мұралар.

Материалдар мен әдістері

Түркі және Қытай мәдениеттерінің өзара байланысын егжей-тегжейлі сипаттайтын тарихи жазбалар мен құжаттарды зерттеудің материалдық базасын құрайды. Тақырыптың ерекшелігіне сәйкес салыстырмалы-тарихи, жинақтау, сұрыптау әдістері қолданылды. Салыстырмалы-тарихи әдіс лингвистикалық элементтердің тарихи дамуы мен эволюциясы зерттелді,

лингвистер мен тарихшылар Қытайдың тарихи жазба-мәтіндерінде кездесетін түркі топонимдерін басқа түркі топонимдерімен салыстырып, бұл салыстыру лингвистикалық заңдылықтарды, уақыт бойынша өзгерістерді және көрші мәдениеттердің ықтимал әсерін анықтауға көмектеседі. Жинау әдісі талдау үшін жан-жақты мәліметтер жиынтығын құру үшін әр түрлі көздерден ежелгі түркі топонимдерін жинауды қамтиды. Сұрыптау лингвистикалық ерекшеліктер, географиялық орындар немесе тарихи кезеңдер сияқты жалпы сипаттамаларға негізделген жиналған деректерді санаттар бойынша ұйымдастыруды қамтиды.

Нәтижелер және талқылау

Лингвистикада топонимдердің және басқа жалқы есімдердің мағынасы ғасырлар бойы талқыланып келеді. Жалқы есімдер (мысалы, жер атаулары) мен апелляторлар (жалпы зат есімдер) арасындағы айырмашылық жақсы белгілі. Жалқы есімдер монореферентті, яғни олардың сыртқы әлемде бір ғана референті бар. Бұл сәйкестендіру функциясы – жалқы есімдерді анықтаудың ең маңызды критерийі [3, 17–20-б.].

Шыңжаң тарихында Қытайда билік жүргізген Чин, Хан патшалықтары тұсында «Тияншанның солтүстік баурайында, ұлы Жібек жолының бойында, Тұрпан ойпағында көптеген «Қала бектігі» болған. Солардың бірі – қазіргі Баркөл ауданы болып саналады. Онда да өткеннің мұрасы, тарихи құнды жәдігерлер сақталған. Баркөл жері кезінде қытайлар мен түркілердің тоғысатын, сауда жасап, алым-берім жасайтын бекінісіне (қалаға) айналған. Кейінгі XVIII ғасырда да ол қазақ хандығы мен Қытайлардың сауда жасайтын, зат ауыстыратын орыны болған. Баркөл 2800-3100 жылдық тарихқа ие байырғы аудандардың бірі болған. Біздің заманымыздан бұрынғы 138-114 жылдары батыс өңірдегі 36 бектіктің бірі болған. Тұрғындарының көбі мал шаруашылығымен айналысқан. Баркөл географиялық жағынан өте тиімді болған. Біріншіден, Баркөл – өте маңызды әскери әкімшілік район. Екіншіден, Баркөлдің әкімшілік орыны өте жоғары болған. Үшіншіден, Баркөл Шыңжаңның сауда істерінде маңызды орын саналған. Төртіншіден, Баркөл мал шаруашылық бектігі болған. Баркөл жылқысының ежелден бері орыны бар [4, 6–7-бб.]. Сондықтан да осы өңірде біздің арғы ата-бабаларымызбен байланысты тарихи ескерткіштердің көп табылуы заңдылық. Жібек жолындағы әйгілі қалалар тізбегі Қытай мен қатар еліміздің бірталай елдімекендерінде де орналасқан. Оған Жетісудағы қалалар, Тараз бен Шымкент қалалары маңында сақталған көне қалалардың орны дәлел. Бірнеше ғасырға жалғасқан Жібек жолы саудасы қалалар мен тұрақты елдімекендердің, бекіністер мен бекеттердің қалыптасуына негіз болды.

«Хан патшалығы тарихы. Батыс өңір шежіресінде» Үйсін елінің астанасы «Шығу» қаласы жөнінде де деректер жазылған. Бұл қаланың орны қай жер

екені күні бүгінге дейін белгісіз. ...Археологтердің зерттеуіне қарағанда, сол кездегі астананың орны Іле аңғарында, тіпті анығырақ айтқанда Іленің бір тармағы Текес аңғарында десек орынды. Қытай археологтері Мұңғұлкүре ауданына қарасты Шаты көне қаласының орынын бір кезде «Шығу» (Үйсін елінің астанасы) қаласы болуы мүмкін деп болжам жасайды. Бұл әрине, іргелі зерттеуге қажетті мәселе [5, 37–38-бб.].

Ұлы жібек жолы саудасы Қытайда бірнеше бағытта қатарынан іске асқан. Соның бір тармағы Чаң-Аннан басталып, Хыши каридоры арқылы Тарым ойпатын басып өтетін тармақтары – Шыңжаң арқылы Орта Азия елдерінен өтіп, Еуропа құрлығына тұтасқан. Бұл өңірлерде кезінде ғұндар мен түркілер мекен еткені тарихи кітаптарда тайға таңба басқандай анық берілген. Осы өңірлерде сол дәуірден жалғасып келе жатқан жер-су атауларының бүгінгі күні өзгеріске ұшырап, Қытай тілінде аталып (өзі аталуы бойынша емес) келе жатқанын байқаймыз. Әрине, Сақтар мен ғұндар, түркілер дәуірінде қалыптасқан жер-су атаулары, онан кейін тарих сахнасына шыққан монғол кезінде де біраз өзгеріске түскені анық, алайда кейбір жер-су атаулары күні бүгінге дейін өз жалғасын тапқан. Жер-су атауларының өзгеруінің де бірнеше себептері бар. Оның әуелгісі басып алған елдердің өз үстемдігін мәңгілікке орнықтыру үшін, жауланушы елдің санасындағы тарихи жадты жою үшін, онда өмір сүріп жатқан елдің болашақта бұл жерді ата-бабасының тарихи мекені екенін айта алмауы үшін зорлықпен өзгертуі болса, енді бірде сол өңірде ұзақ уақыт, тіпті ғасырлап орныққан соң, тілдік қолданысқа байланысты уақыт пен заманның өтуімен өзгеріске түсуі деп айтуға болатын секілді. Сондықтан да жер-су атауларының көмескіленуіне тарихи да, саяси да себептердің әсері болатыны сөзсіз.

Қазаққа қатысты дүниелердің Қытайдағы саяхатнамалар мен тарихи географиялық еңбектерде, атап айтқанда, ғұн дәуірі мен түркі-монғол дәуірі, кейінгі Цин патшалығы дәуіріндегі мұраларда көбірек сақталғандығын көруге болады. Олар: VII ғасырда жазылған «Ұлы Таң әулеті заманындағы батыс өлке туралы жазбалары», VIII ғасырда жазылған «Батысқа саяхат естелігі» кітаптарында жазылған [6].

Уақыттың өтуіне байланысты көптеген тарихи дүниелердің, соның ішінде ертеден жалғасып келе жатқан жер-су атауларының да тілдік жақтан өзгеріске түскенін көреміз. Солардың қатарында бүгінгі күндері орны жоқ қалалардың да аты тарихи кітаптарда сақталып қалған. Қазіргі Шыңжаң жеріндегі Санжы облысына қарасты жерде XII–XIII ғасырда бар болған Шамбалық қаласы бүгіндері жоқ. Аты да аталмайды, қаланың орны да өзгеріп кеткен. Тіпті бүгінгі күндері Санжы аталып жүрген сол қала атауының да түбірі тереңде екенін, кейінгі тілдік өзгерістер негізінде қалыптасқаны туралы да мысалдар кездеседі.

Бұл секілді және бір қала бүгінгі Мори ауданының төңірегінде болған Бірбалық қаласы. Бұл да тарихи әдебиеттерде бар, алайда бүгінгі күндері қолданыстан шығып қалған, тіпті қаланың орны да көрінбейді. Мори атауының өзі де бертінде моңғол шапқыншылығы кезеңінен кейін қалыптасқан деген де мәлімет бар.

Ежелгі Алмалық қаласының ескі жұрты Іле өзенінің бойында, қазіргі ҚХР-дың Іле Қазақ автономиялы облысы аумағында, Қорғас ауданының орталығынан солтүстік-шығысқа қарай он бес шақырым жерде орналасқан. Қазір бұл қаланың да орны жоқ [1, 43-б.].

Уақыттың өтуімен сол өңірде жасаған хандықтар мен патшалықтардың бір-бірін басып алуы мен сол өлкелерде уақытша болса да билік басына келуі жер-су атауларының да өзгеруіне ықпалы болғаны анық. Белгілі дәрежеде жаулаушы елдер өзі басып алып қоныстанған аумаққа өз тіліндегі атауларды қоятынын тарихтан білеміз. Сондықтан да ежелгі сақ, ғұн, онан кейінгі үйсін, түркілер заманында сақталған қыруар мұралардың бүліншілікке ұшырап, өзгеріске түскені белгілі. Оны бүгінгі күні Қытай жері саналатын сол елді мекендердегі жер-су атауларының өзгерісінен де анық байқаймыз.

Жалпы Қытайдағы Жібек жолы бойында орналасқан жер-су атауларының бүгінгі күндері өзгеріске түскенін бірнеше сатыда бөліп айтуға болады. Әуелгісі, бүкілдей басқа атаумен айтылуы: оларға қазіргі Алтай аймағына қарасты Буырылтоғай, Көктоғай атауларының мүлде басқа атпен аталуын айтсақ болады.

Бурылтоғайдың аты қалай шыққанына байланысты мынадай дерек бар: Ертеде Бурылтоғайдың жоғары жағы үш Буырыл деп аталған. Олар – Шіңгіл, Шағанғол, Бұлғын өзендері. Бұлар кезінде Түрік қағанаты мен Теле тайпаларының мекені болған. Кейіннен 1922 жылы ғана сол аумақ Буырылтоғай ауданы деп аталған. Ол кезде қазіргі Шіңгіл ауданы орналасқан жер – Шұңғыл деп аталған. Және де кезінде Алтын тау аталып жүрген қазіргі Алтай атауы 1225 жылы Юан патшалығы тұсында өзгертілген. Сол кезеңде олар Бесбалыққа (қазіргі Үрімжі қаласына) қарасты болған [7, 175–177-бб.].

Алтай тауының қалайша Алтай аталғаны туралы аңыздар Асан қайғы атымен байланысты айтылады. Асан әулие жер жаһанды желмаясымен кезіп жүріп, Алтайға келгенде «Алты ай десе, алты ай екенсің, жаздың алты айы – жаннат-ақ екен, қысың қатты, жазың тәтті жер екенсің. Алтының мол екен. Ат тұяғы тоздырар» деп бағалап кеткен заманның алдында ма, артында ма, Асқар Алтайдың қойыны құтты бір тәуір заман болған екен дейді. Әрине, Алтай тауының Асан қайғы заманынан бұрын да Алтай аталып келгені тарихи құжаттардан белгілі. Сол тарихи атаудың, түркі дәуірінен бері жалғасып келе жатқан ұғымның XV ғасырда өмір сүрген Асан атымен байланысты айтылуы да тарихи қоныстың біздің тарихымызбен тікелей

катысты екенін көрсетеді. Ал бүгінгі күндері сол өңірдегі Бәйтік-Қаптық тауының атаулары қазақ ру-тайпаларының ішінен шыққан батырлардың атымен байланысты айтылатынын да көреміз. Онда сол заманда Алтайда керей-найманның аруақты батырлары, Алқалық аталары жасапты. Алтайдың ақ даласы мен жасыл белдеріне, аңғарлы сайларына кереге жайып, күлін төгіп мекендеген екен деп аңыздайды. Алтайдағы қазақ елін моңғолдар Қобда жерінен Байыншаған деген батырын шығарып, әскер бастатып, мал қууға жіберіпті. Бір мезет тәтті тұрмыстың рахатына бөленген қазақтар бейғамдықпен ойсырай жеңіледі. Қапелемде елді басқан жауын көрген сол кездегі керейдің Бәйтік, Қаптық деген екі батыры сайлауыттармен сайысқа шығады. Сан жағынан үш есе көп моңғолдар қазақ сардарларын зор шығынға ұшыратады. Соғыста сан сарбаздар қаза табады. Кескілескен сайыс бір жұмаға созылып, ақырында Бәйтік пен Қаптық бірдей қалмақтардың қолына түсіпті. Байыншаған бастаған қалмақтар қазақ елін шұбыртып, Шіңгіл арқылы Мори, Баркөлге айдапты. Алтайдан айдаған ел Бұлғынға барғанда, шұбырған елден жібекпен тысталған бұлғын ішік қалғандығы үшін, бұлғын ішік қалған жер «Бұлғын» аталыпты. Елді айдаған Байыншаған бастаған қалмақтар елді айдап-айдап, Мори жеріне өткен соң моңғолдар біраз күн тыныстап, елді Баркөл жеріне өткізіп, Алтайға қайта айналмастай етудің мәжілісін құрыпты. Сол кезде Қалмақ батыры Байыншаған ермек ету үшін қазақ елінен үш сұлу қызды таңдап шатырына әкелдіріпті. Осы мәжіліс үстіне келген сұлулар, әр тілден хабары бар зерделі жандар екен. Байыншағанның сөзін білген олар Байыншағанды өлтіріп қашуды, ауашада кеңесіпті де, сол күні түнде Байыншаған бастаған моңғол батырлары арақты өлердей ішіп, мас болып, қазақтың үш аруын қолтықтап шатырына кіргізіп, қолымен ымдап төсекті нұсқапты. Қыздар ұялғандай сыңай байқатып отыра беріпті. Моңғолдың үш батыры киімін шешіп, көрпесіне кіріп және кел деп ымдапты. Осы орайды күткен арулар жаудың өз қылышымен өзін шауып, Байыншаған бастаған қалмақ батырларының көзін жойып, Бәйтік пен Қаптықты босатып жолға салыпты.

Байыншағанды өлтірген үш қыз моңғолдың қарауылынан аман құтылып, жапан кезіп зыр жүгіріпті. Тас қараңғы түнде зыр жүгірген үш қыз, әлдеқандай бір жерге барып демалып жатып ұйықтап қалады. Келесі күні үш қыздың отырған жерінен үш төбе пайда болып, сол үш төбе қазіргі күнге дейін «Үш қыз» аталыпты. Қазіргі Байыншаған жері моңғол батыры өлгендігі үшін «Байыншаған» аталыпты.

Үш қыз босатқан Бәйтік пен Қаптық батыр айдалған елге келіп, түнімен жігіттерін сайлап, таң атпай бассыз қалған моңғол әскерлерін қырғындап, елдің жартысын таң ата Алтайға, жартысын Баркөлге көшіріп, екеуі екі атқа мініп екі тауға қарауылға шығып кетіпті. Алыстан көрінетін

екі тау – қазіргі Бәйтiк-Қаптық екен. Екі батыр сол кеткеннен қайтып оралмапты [8, 218–221-бб.].

Бұл аңыздарда мифтерде кездесетiн құбылушылық айқын көрiнедi. Сонымен бiрге белгiлi бiр заттың белгiлi бiр жерде қалуына байланысты жер атының пайда болуы туралы аңыз да жүз бередi. Айталық, «Бұлғынның» бұлғын аталуы бұлғын терiсiнен жасалған iшiктiң сол жерде қалып қалуынан шыққан деп аңыздайды. Бұндай аңыздар «Қозы Көрпеш-Баян Сұлуға» байланысты айтылатын жырлар мен аңыздарда да кездеседi. Ал адамдардың белгiлi бiр қауiп-қатерден құтылу үшiн басқа затқа құбылу сарыны қазақ мифтерiнде бұрыннан бар мотивтер. Оны бұл аңыздағы үш қыздың жаудан қашып, сiлесi қатып шаршап жатып қалғанда тауға айналуынан, «Үш қыз» тауының аталуынан көрiнедi. Сондай-ақ Бәйтiк-Қаптық таулары да тауға айналған сол батырлардың бейнесi екен деп аңыздауы да соның жарқын мысалы. Бүгiнгi күндерi сол аңызға куә елдi мекен «бейтүн» аталып, тарихи атауынан алшақтап бара жатқаны, уақыт өте келе аңызбен бiрге жер-су атауларының да өзгерiске түсетiнiн аңғартады.

Боғда атауына байланысты да миф ел арасында күнi бүгiнге дейiн сақталған. Онда Боға батыр туралы төмендегiдей баяндалады: Ертеде қазiргi Боғда шыңынан бастап шығысы – Құмыл, Аратүрiк, солтүстiгi Көктоғай, Шiңгiлге дейiнгi ұлан-байтақ өңiрдi меркiт тайпасы мекендептi. Меркiт хандығы Құмылдың батысындағы Астана деген жердi орталық етiп, ұзақ өмiр сүрiптi. Сол кезде Моңғол ханы Ясукей мен меркiттер арасында талай рет соғыс болыпты. Осы соғыста Меркiттер iшiнен Боғда деген батыр шығып ерекше көзге түсiптi. Оған найза, қылыш өтпейдi екен дейдi.

Бiр соғыста меркiттер Ясукейдiң әйелi Бөртенi тұтқынға түсiрiптi. Кейiн бiтiмге келiп, Бөртенi қайтарып берiптi... ата кегiн қуған Темiршiн әскер жиып, меркiттерге кең көлемдi шабуыл жасапты. Алдымен әйгiлi меркiт батыры Боғданы жоймақ болып, бiр топ жасауылды арнаулы жiберiп, Боғданы өлтiруге аттандырыпты. Бұл кезде Боғда батыр сексеннен асып, сақалы белуарына түскен шал болыпты. Тауға шығып, аң аулайды екен. Кейде тұлпарын қаңтарып қойып, кеудесiн күнге қақтап, ұзақ ұйықтайды екен. Темiршiнiң Боғданы iздеген тобы Едiқұт тауының етегiнде бейғам жатқан Боғданы iздеп тауып, тамағынан найза салыпты. Содан Боғданың ақырған дауысы тауды тiтiретiптi. Боғда кеңiрдегiнен салынған найзаны ұстай орынынан тұрыпты. Аппақ қардай сақалы қызыл қанға боялыпты. Боғда найзаның сабынан ұстаған бойы артына шегiнiп, мұз шыңға қарай қайқайып, көзден ғайып болыпты. ...бұлт сейiлiп күн ашылғаннан кейiн қараса Боғда батыр кiрiп кеткен мұз шың әуелгiсiнен биiктеп, адамның саусағы тәрiздес салалы үш шыңға айналыпты, осыдан бастап бұл тау – Боғда батырдың атымен Боғда тауы аталыпты [9, 37-41-бб.].

Батырдың тауға айналу мотиві қазақ мифтерінде көптеп кездеседі. Жалпы, мифтің дамуында байқалатын заңдылықтардың бірі қазақ сияқты жоғары дамыған елдің мифтерінде адамның затқа, хайуанға айналуы басқаша түсіндіріледі. Көбінесе, мұндағы басты себеп – шаршап ұйықтап кету немесе қарғыстанып, жазалану, яки болмаса, зор қауіптен қашу және т.т.

Ал, австралиялықтар сияқты елдердің мифі – алғашқы қауымдық (первобытный) миф. Мұнда тірінің өліге айналуы, адамның затқа, құсқа, аңға құбылуы мифтік сана аясында түсіндіріледі де, құбылушылық мақсатты (целенаправленный) болады. Мысалы, Океания жұртының «Тагароның теңізді қалай жасағаны» деген мифінде көлдің суын тоқтату үшін бір әйел өзі тасқа айналады [10, 133–134-бб.]. Ал қазақ мифіндегі құбылушылық амалсыздықтан болған деп түсіндіріледі. Жеті қарақшы, Жеке батыр, Қырық қыз және т.б. жайындағы мифтерде кейіпкерлер амалсыздың күнінен басқа кейіпке түседі. Бірақ мұндағы амалсыздық – зорлық деген мағынада емес. Кейіпкер өз еркімен өзін-өзі тасқа не аңға айналдырмайды. Оны басқа субъект немесе басқа бір себеп құбылдырады. Бұл тұрғыдан келгенде, қазақ мифі жалпы архаикалық мифтің табиғатына қайшы келмейді. Миф міндетті түрде себеп-салдарлы болады. Қандай да бір құбылушылықтың, яғни өзгерістің (айталық, қарлығаш құйрығының өзгеруі) себебі бар. Мифтердегі құбылушылық үш түрлі себепке байланысты болып келеді. Бірі – адам өте шаршағандықтан ұйықтап кетіп, сол бойда тасқа я болмаса аңға, құсқа айналып кетеді. Мұндай мифтер Африка мен Австралияның жергілікті тайпаларының фольклорында өте көп. Қазақ арасында да мұндай мифтерді кездестіруге болады. Мысалы, жоғарыда баяндалған «Ұйықтаған батыр» деп аталатын тасқа байланысты миф. Бүгінгі Қытай жеріндегі Боғда тауы Еренқабырға тауының сілемдерінің құрылымына байланысты айтылған.

Ертеден бері ел арасында «Тәңір тауы» атауымен белгілі тау сілемін Қытайлар «Тянь шань» деп атап жүр. Бұл термин де біздің сөздік қорымызға кіріп, қалыпты атаулардың біріне айналып кеткен.

Күнес атауына байланысты да ел арасында аңыз бар. Онда Іле атауы мен Күнес атауының этимологиясы ашылады. Ол төмендегідей баяндалады: ерте-ерте заманда жер жамылғысы бүтін жатқанда әрбір таң мөп-мөлдір болып атқанда қазақ елінде Арсылан деген хан болыпты. Ол билік жүргізіп «кеңдік», «теңдікті» ұран етіп ұстанып, елін бастап отырыпты. Ол «Көк Тәңірі» жайлы көп уағыз айтып, тұрмыс-әдеттерін де соған бейімдепті. Оның Құбатөбел атты ақылшысы болыпты. Ол Тәңірдің аян етуімен алдағы болатын істі болжайды екен де: «Елім, ойлана бір қараңдаршы, Көк Тәңірім өзі жыл сайын төрт мезгілді, күн мен түнді алмастырады. Енді біз де тәңірдің ісіне бейімделіп, тұрмыс-салт орнатуымыз керек. Жазиралы жер, жайлы мекеніміз кең болумен баршамыз да Тәңір берген ныпсыдан тең пайдалануымыз

лайық!» деп насихат айтып елін ұйытып отырады екен. Күндердің бірінде Арсылан хан ел басыларымен кеңес құрып отырғанда бір ұлттың ел басысы: «Хан ағзам, үрім-бұтағымыз өсті, ел көбейді, енді бізге жайлы қандай бос жер бар, соны білмекші едік» деп талап қояды. Сонда барлығы Құбатөбел әулиеге қарасыпты.

Құбатөбел дереу: «олай десендер айтайын, Көк Тәңірінің аян етуіне қарағанда шығыста бір үлкен тау бар. Оны «Тәңір тауы» деп атағанмыз жөн болар. Ол таудың екі жағында екі үлкен ойпат жатыр. осы таудың қалың қатпарлы өлкелерін өрлесендер көресіндер, ол бұдан бірнеше мың жыл бұрын үлкен көл болған екен. Тәңірімнің жарылқауымен ол көлдің суы ығысып, көкше теңізге құйылыпты. Сол өлке мың жылдан бері гүлденіп, өсіп тұрыпты. Бұл өлкені өрлей-өрлей тұйығына жетсендер, күн Тәңіріміздің шұғылалы мейірін әбден көресіндер» депті. Онан соң қазақтың бір ұлыс елі Құбатөбел айтқан жаққа көктем шыға көшіпті.

Айтса, айтқандай, бұл өлкеде жүгірген аң, ұшқан құстан басқа ештеңе көрінбепті. Ойы лықсыған орман-тоғай, қыры шүйгін шөп, одан өрге самырсын, арша, ну болыпты, одан ары алып ақбас тау қоршаған. Сай-саласы сыңғыр қаққан бұлаққа толы жер екен. Көше жүріп өлкенің тұйығына жеткен ел қуанысып, бірқанша адамын Құбатөбелге жіберіп рақмет айтып, сәлем жолдапты.

Құбатөбел елдің сәлемін алған соң, «Ол бұрын судың астындағы сулы жер еді, енді нулы жер болды, оның осылай толықсыған кезінде іле-шала сендер барып мекен алындар. Сондықтан бұл өлке «Іле» деп аталсын, ал оның ең басқы тұйығы күн Тәңірімнің шұғыласы ашық түсіп, сәулесі есіп тұратындықтан «Күн ес» деп аталсын» депті. Содан бері Құбатөбел бабамызға Тәңір өзі аян беріп, жерге ат қойғызғанда қойылған «Күн ес» деген атау күні бүгінге дейін «Күнес» аталып келеді [11, 127–129-бб.].

Тарбағатай аймағына қарасты Шәуешек қаласының атауы да белгілі бір әпсанамен байланысты. «Шәуешек бастауы» деп аталатын әпсанада ол төмендегідей баяндалады. XVII ғасырдың бас шенінде бір бөлім қашқарлық байлар қажыға барып қайтарда Мұхаммед пайғамбардың әулетінен Аллақожа (Идабатолла, яғни Аппақ қожа) деген арабты ұсыныс етіп, ертіп келе жатқанда Бұхара, Тәшкен, Қырғыз жолдарында тонаушылар көп дегендіктен Аллақожаның амандығына кепілдік ету үшін қазақ сахарасын басып, жолшыбай Шәуешекке түсіп дамылдаған екен. Осы кезде Шәуешек қаласы жоқ болып, Дөңши (Шоқши) бастауына түнепті. Алыс жолдан әбден шаршап-шалдығып, шөлдеп келе жатқан Аллақожаға Дөңши бастауы Сауди-Арабиядағы Зэмзэм бастауына ұқсап кетіпті. Өйткені сахара шөліндегі Байтолла бастауы дөң жерден шыққан. Араб аңыздарында Зэмзэм бастауын бірқанша мың жыл бұрын Ибраһим пайғамбар көріп, оның суын ішіп, сахара

шөлінде су таба алмай қаңғып жүрген арабтардың сауабын алу үшін сол бастаудың басына Байтолланы салдырып, атағы жершарына тараған. Кейін Мұхаммед пайғамбар тұсына келгенде әйелі Қадишаның 6000 түйесінің сомасына қайтадан жаңартып, мұсылмандардың қажышылайтын киелі жайы «Мекке», «Байтолла», яғни Алланың үйіне айналған. Аллақожа түнеген осы бастауды Меккедегі Зэмзэм бастауына ұқсатып киелі бастау және Мекке секілді «тоғыз жолдың торабы екен» деп – келешекте бұл жер Байтолла бастауынан кем болмайды, бастаудың аты менің шөшегімнің (тостағанымның) атымен аталып жүрсін деп ойға келіп, алып жүрген шөшегім тастап кетеді. Кейін бұл арадан өткен-кеткендер тостағанды су ішкенде пайдаланып, ел құлағына таралып, Дөңши бастауы, Шөшек бастауына айналыпты. Уақыттың өтуімен шөшек атауы Шәуешекке өзгеріп, бүкіл Орта Азияға белгілі болған дейді. [12, 141–142-бб.]. Шәуешек қаласының аталуының және бір себебі ретінде кезінде онда темір барабайлардың көптігімен байланыстырады. Оны қытайлар бейнелі түрде «барабай» сөзіне қала деген қытайша атауды қосып (барабайлы қала) атады десе, енді бірде Тарбағатай атауының басқы буыны «Та» буынына қытайша сөзін қосып бірге атауынан шыққан деген де дерек кездеседі. Бұл – тереңдей зерттеуді қажет ететін тақырып.

Шыңжаң өлкесінің Іле Қазақ автономиялы облысы, Тарбағатай аймағы, Толы ауданына қарасты Сарғусын деген жерге байланысты да айтуға болады. Оның бүгінгі қытайша атауы – «лау фың ку» болып аталып жүр. Қытайшадағы мағынасын тіке аударса «жел өті» дегенді білдіреді. Өйткені бір жылдың 360 күнінде бұл жерден жел үзілмей соғып тұрады. Кейде тіпті желдің қаттылығынан ауыр көліктерді де аударып тастайтын кездері болған. Алайда осы жердің бұрыннан орныққан Сарғусын атауынан гөрі, бүгінгі қытайша бейнелі атауы көп қолданысқа түскені байқалады.

Екіншіден, Қытайдағы көне жер-су атауларының басқы әріптері ғана алынып, аталып жүрген жайлары да бар.

Қаржыландыру

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі бекіткен BR10965370 «Ұлы Жібек жолының тарихи топонимиясын ғылымдар тоғысында зерделеу» атты мақсатты бағдарламалық жоба аясында жазылды.

Қорытынды

Мақаланы жинақтай келгенде, бүгінгі Қытай аумағындағы, Жібек жолы бойындағы елді мекендерде сақ, ғұн, үйсін, түрік, қағанаттары тұсында көптеген елді мекендер атауларының сақталғанына көз жеткіземіз. Бірақ сол елді мекендердің тек тарихи құжаттар жүзінде қалғанын, бүгінгі күндері орынын қойғанда, атының да ұмыт болғанына материалдар негізінде нақтылы мысалдар бердік. Сонымен бірге қазіргі кезеңде бұрынғы атаулардың сипаты өзгеріп, оның орнына қытайша жаңа атаулардың қолданылып жатқанын

нақтылы мысалдармен көрсеттік. Заманның өтуі, сол аумақтағы биліктің алмасуы, көне елді мекеннің орнына жаңа мемлекеттердің бой көтеруі – ертеден бері сақталып келе жатқан жер-су атауларына да өз әсерін тигізетіні нақтылы мысалдармен көрсетілді. Оның әуелгі себебі ретінде сол топырақта өмір сүріп жатқан ежелгі ру-тайпалардың жадындағы сақталған кодты жоюға әсерін тигізіп, жаңа ұғым-түсініктерді санаға сіңіру екеніне көз жеткіземіз. Сондықтан да бұндай тарихи жер-су атауларын арнайы қарастырып, зерттеу нысанына айналдырып, нақтылы мысалдармен дәлелдеп, қағаз жүзінде қалдыру өте маңызды болып саналады.

Зерттеу барысында ұсынылған тұжырымдар болашақта көне топонимдерді зерттеуде тиімді ғылыми база ретінде қолданылуы мүмкін. Сонымен қатар, осы зерттеу жұмысы материалдары қытайдағы түркі негізді топонимдерді одан әрі тереңірек талдауға негіз бола алады.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Сұңғатай, С. Еженханұлы Б.** Қазақстан тарихы туралы Қытай деректемелері. Т.І І. [Текст].– Алматы : Дайк-Пресс, 2005. – 132 б.

2 **Көбенұлы, Қ.** Шыңжаңдағы сынтастар, балбал, құлыптас және бұғытастар [Текст] // Мұра. 30 жылдан таңдамалылар. Т. 2. – Үрімжі, 2012. 230–237-66.

3 **Van Langendonck, W.** Theory and Typology of Proper Names. [Text] - Berlin : Mouton de Gruyter, 2007. 17–20 p.

4 Қазақстан мен Таяу және Орта Шығыс: Тарихи-мәдени және рухани мұралар сабақтастығы [Текст]. – Алматы, 2017. – 304 б.

5 **Мырзаханұлы, Ж.** Қазақ халқы және оның салт-санасы [Текст]. – Үрімжі, 2008. – 59 б.

6 **Jan Jin Shin.** Ancient Western writings [Text]. Ninsha people's publishing house, 2009.

7 Бурылтоғай ауданының аңыз-ертегілері [Текст]. – Бурылтоғай, 2008. – 359 б.

8 Көктоғай ауданының аңыз-ертегілері [Текст]. – Көктоғай, 2008. – 374 б.

9 Мори ауданының аңыз-әңгімелері [Текст]. – Мори, 2008. – 370 б.

10 Сказки и мифы Океании: Пер. с западноевропейских и полинезийских языков [Текст]. Москва, 2010. – 669 с.

11 Күнес ауданының аңыз-ертегілері [Текст]. – Күнес, 2008. – 381 б.

12 Шәуешек қаласының аңыз-ертегілері [Текст]. – Шәуешек, 2008. – 340 б.

References

1 **Sunqataj, S., Ezenhanuly, B.** Qazaqstan tarihy turaly Qytaj derektemeleri [Details of China on the history of Kazakhstan] T.II. [Text]. – Almaty : Dajk-Press, 2005. – 132 p.

2 **Kobenuly, Q.** Shynzhandagy syntastar, balbal, qulyptas zhane bugyastar [Syntastas, balbal, kultas and bugytas in Xinjian // Heritage. Selected from 30 years. Vol. 2.Т 2.] [Text]. – Yrimzhi, 2012. 230–237-pp.

3 **Van Langendonck, W.** Theory and Typology of Proper Names. [Text] - Berlin: Mouton de Gruyter, 2007. 17-20 p.

4 Qazaqstan men Tayau zhane Orta Shygys : Tarihi-madeni zhane ruhani muralar sabaqtastygy [Kazakhstan and the middle and Middle East: continuity of historical, cultural and spiritual heritage] [Text]. – Almaty, 2017. – 304 p.

5 **Myrzahanuly, Zh.** Qazaq halqy zhane onyn salt-sanasy [Text]. – Yrimzhi, 2008. – 598 p.

6 **Jan Jin Shin.** Ancient Western writings [Text]. Ningxia People's Publishing House(Chinese Edition), 2017. – 250 p.

7 Buryltogaj audanynyn anyz-ertegileri [Legends and fairy tales of Buryltogaj district] [Text]. – Buryltogaj, 2008. – 359 p.

8 Koktogaj audanynyn anyz-ertegileri [Legends and fairy tales of Koktogaj district] [Text]. – Koktogaj, 2010. – 374 p.

9 Mori audanynyn anyz-angimeleri [Legends and stories of the Mori district] [Text]. – Mori, 2008. – 370 p.

10 Skazki i mify Okeanii: Per. s zapadnoevropejskih i polinezijjskih yazykov [Stories and myths of Oceania: per. with western european and Polynesian languages] [Text] – Moscow, 2010. – 669 p.

11 Kunes audanynyn anyz-ertegileri [Legends and fairy tales of Kunes district] [Text]. – Kunes, 2008. – 381p.

12 Shaueshek qalasynyn anyz-ertegileri [Legends and tales of the city of shaueshek] [Text] – Shaueshek, 2008. – 340 p.

18.10.23 ж. баспаға түсті.

07.04.24 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Н. Набиолла¹, К. К. Кенжалин², А. А. Алимхан³

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Республика Казахстан, г. Алматы

²Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Республика Казахстан, г. Астана

³Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова, Республика Казахстан, г. Усть-Каменогорск

Поступило в редакцию 18.10.23.

Поступило с исправлениями 07.04.24.

Принято в печать 25.11.24.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ ДРЕВНИХ ТОПОНИМОВ В КИТАЕ

Проведены экспертизы названий городов и исторических населенных пунктов Китая, расположенных вдоль Шелкового пути, простирающихся по всему евразийскому континенту, разведка его современного применения. Был проведен обзор хода перехода некоторых сакских, гунских, уйсунских, земельно-водных имен, продолжавшихся с тюркских времен и дошедших до наших дней, на другие названия по историческим, политическим причинам. Проведен анализ состояния древних городов и поселений в бывших населенных пунктах тюркских народов, сохранены ли они на сегодняшний день, проведена сортировка в рамках исторических документов и научно-исследовательских работ. Были проведены исследования и научно проанализированы топонимические предания населенных пунктов, то есть топонимические мифы и топонимические легенды. На примерах показано, как исторические названия поселений в Китае на современном этапе находят применение с новым названием. Был сделан обзор того, что некоторые топонимы сегодня отсутствуют, а некоторые полностью изменены по названию, другие изменены по звучанию, исходя из языковых, звуковых закономерностей. Также были изучены современные системы наименования населенных пунктов, в которых сосредоточены казахи в Сибирязяне.

Ключевые слова: миф, легенда, историческое название, топонимы, текст, территория Китая, Шелковый путь.

*N. Nabiolla¹, K. K. Kenzhalin², A. A. Alimkhan³

¹Al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty

²Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana

³East Kazakhstan University
named after S. Amanzholov,
Republic of Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk

Received 18.10.23.

Received in revised form 07.04.24.

Accepted for publication 25.11.24.

THE STATE OF ANCIENT TURKIC-BASED TOPONYMS IN CHINA TODAY

Examinations of the names of cities and historical settlements of China located along the Silk Road, stretching across the Eurasian continent, and exploration of its modern application were carried out. A review was conducted of the transition of some Saka, Hunnic, Usun, land, and water names, which have continued since Turkic times and have survived to the present day, to other names for historical and political reasons. The analysis of the state of ancient cities and settlements in the former settlements of the Turkic peoples was carried out, whether they are preserved today, sorting was implement with the framework of historical documents and research works. Research has been conducted and toponymic legends of settlements, that is, toponymic myths and toponymic legends, have been scientifically analyzed. The examples show how the historical names of settlements in China at the present stage are used with a new name. An overview was made of the fact that some toponyms are missing today, and some are completely changed in name, others are changed in sound, based on linguistic, sound patterns. Modern naming systems of settlements where Kazakhs are concentrated in Xinjiang were also studied.

Keywords: myth, legend, historical name, toponyms, text, the territory of China, Silk Road

Теруге 25.11.2024 ж. жіберілді. Басуға 25.12.2024 ж. қол қойылды.
Электронды баспа
4,57 МБ RAM
Шартты баспа табағы 30,79. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.
Компьютерде беттеген: А. К. Темиргалинова
Корректор: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас
Тапсырыс № 4311

Сдано в набор 25.11.2024 г. Подписано в печать 25.12.2024 г.
Электронное издание
4,57 МБ RAM
Усл. печ. л. 30,79. Тираж 300 экз. Цена договорная.
Компьютерная верстка: А. К. Темиргалинова
Корректор: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас
Заказ № 4311

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған
Торайғыров университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы
Торайғыров университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.
67-36-69
e-mail: kereku@tou.edu.kz
www.vestnik.tou.edu.kz